

Vodenica manastira Mileševe

MILADIN LUKIĆ

(Saopštenja XIX, Beograd 1987, Str. 253-264)

Analiza postojećeg stanja

Vodenica se nalazi u prostoru manastirskog kompleksa Mileševe, a podignuta je na desnoj obali reke Mileševke, neposredno uz uže jezgro manastira (sl. 1). Pored vodenice prolazi lokalni put, koji na tom mestu prelazi preko reke. Most i danas postoji, ali ne u prvobitnom obliku i konstrukciji. Vodenica i most, u ovom izuzetnom prirodnom okviru, značajno doprinose izgledu manastirskog prostora.

Ovakav položaj objekta nije slučajan. Prvo, mesto treba da odgovara uslovima rada vodenice i primenjenim tehnološko-tehničkim rešenjima.¹ Drugo, treba se podsetiti da je vodenica u prošlosti bila značajna privredna jedinica ne samo za manastir, koji se u XIX veku "žali na oskudicu" i za koji je ovo važan izvor prihoda, već i za okolno stanovništvo kojem je stajala na usluzi.² Na kraju, postojanje vodenice ima određen društveni značaj.³

Vodenica danas ne radi i zapuštena je kao i njena okolina.⁴ Prema podacima iz kalendara "Golub" iz 1887. godine, vodenica je podignuta u vreme obnove manastira, oko 1868, i bila je veličine 4, 00 X 5, 00 m.⁵ Tu se navodi da je to, u stvari, bila kuća za smeštaj majstora u toku gradnje, pa je naknadno prepravljena. Neizvesno je koliko su ovi podaci pouzdani ako se kaže da su manastir obnavljala četvorica neimara sa trideset majstora.⁶ Sigurniji izvor podataka dobijamo analizom jedne starije fotografije vodenice i mosta (sl. 2).⁷ Reklo bi se, na osnovu izgleda, da je konstrukcija mosta karakteristična za neke stare drvene mostove s tog područja podignute u vreme kad su u tim krajevima bile austrijske vojnoinženjerske jedinice, o čemu ćemo kasnije nešto reći. U prvom planu, ispred mosta vidi se objekt pokriven šindrom u šest šavova sa lučnim ulaznim vratima i otvorom u krovu.⁸ Prednja vidljiva fasada ulaza je omalterisana i okrečena belo.

Osnovni korpus odaje mlinski objekt jednostavne arhitekture, na kojem su uočljive razne prepravke i na njegovoj spoljašnjosti i u unutrašnjem prostoru (sl. 3 i 4). Na osnovu postojećeg stanja i prethodnih podataka nije moguće dati sasvim tačnu hronološku dispoziciju arhitektonskih faza promena i dogradnji. Delimično je tome razlog relativno kratak vek postojanja objekta i to što sve naknadne intervencije imaju za cilj da dopune ili privremeno osposobe objekt za rad primenom priručnih sredstava i tehnike gradnje. Vodenični mehanizam je u sličnom stanju, dotrajalih delova i destabilizovane konstrukcije. Spoljni sistem dovodenja vode jazom i badnjevima sada se prepoznaje samo po ostacima stubova i prošupljenih debla.

Osnovnu konstrukciju objekta čine masivni kameni zidovi debljine 70 cm, na koje se oslanja četvorovodna krovna konstrukcija nagiba rogova oko 32°. Krovni pokrivač je pocinkovani lim, na proređenoj daščanoj podlozi. Unutrašnjost objekta podeljena je sa dve međuspratne konstrukcije na tri nivoa. Niži nivo je jaz u kojem su smeštena dva kola, uokvirena potpornim i nosećim kamenim zidovima. Voda je u jaz dovodena kroz otvore čiji su gornji delovi lučno završeni sigom, i ima ih ukupno tri. Treći je slobodan i upućuje na razmišljanje o mogućnosti da je vodenica nekad u prošlosti mogla imati i tri kola. Četvrti otvor, sličan prethodnim, propušta vodu u donji deo jaza van objekta (sl. 56). Prostor jaza pokriven je konstrukcijom koja se sastoji od borovih greda većeg preseka (20 X 25 st), preko kojih su postavljene talpe kao noseća podna i gazišna površina (sl. 6). Srednji, prizemni nivo, je prostor sa uređajima za mlevenje i odvojenom sobom za vodeničara (sl. 5a). Viši nivo je tavanski prostor (sl. 5v). Prizemlje i tavan odvaja slična drvena tavanica kao ona koja je već opisana; u ovom slučaju talpe se oslanjaju na zidove i jednu drvenu podvlaku. Talpe su na delu mlinova nasute "karatavanom", dok je nad sobom i ulazom tavanica od gredica, gusto opšivenih cepanim letvama, kasnije omalterisanim.

Spoljašnji obimni zidovi vodenice rađeni su tehnikom lomljenog kamena u krečnom malteru (sl. 7a, b, v). Pritesan i tesan kamen nalazi se jedino na zapadnim uglovima, otvorima jaza, prozorima i vratima. Svi lučni elementi izvedeni su od sige. Lica zidova sa spoljne strane su delom malterisana i krečena (severozapadna i deo severoistočne fasade), a ostale površine su u slogu lomljenog kamena sa ravnim spojnicama. Unutrašnje površine zidova oko ulaza i u sobi malterisane su i okrečene, a ostatak je dersovan. Soba je odeljena tankim pregradnim zidom, koji je izrađen od različitih materijala. Delom je zidan kamenom s obrađenim komadima sige na vertikalnoj spojnici, a delom je u drvenom skeletu obloženom letvama i omalterisan s obe strane.

Krovna konstrukcija je jednostavno urađena bez tesarskih veza i obrade, od građe različitog preseka i porekla. Sastoji se od rogova oslonjenih na venčanice, delimično ukrućenih jednostrukim kleštima većeg preseka. Podužne venčanice su međusobno ukrućene poprečnom drvenom gredom-zategom. U krovnoj konstrukciji nalaze se delovi starijih elemenata što se može utvrditi prema načinu obrade, fakturi, dimenzijama, vezama i tragovima veza.

Vodenični uređaj je sačuvao svoju tehnološku formu i pored evidentiranih manjih prepravki. On je karakterističan za tip vodenice s horizontalnim kolom, koji odgovara uslovima lokacije i tradicionalnoj tehnici izrade.⁹ Kratak uvid u razvoj tehnologije mlevenja jasno ukazuje da se tehnološko-tehnička svojstva ovih mehanizama od najstarijih tipova do danas nisu značajno izmenila.¹⁰ Određene promene, koje su prisutne u XIX i XX veku, vidljive su i u mileševskoj vodenici. Reč je uglavnom o pokušajima da se tehnički poboljšaju delovi mehanizma, kako bi se primenom čvršćih materijala, postupkom izrade i ugradnjom produžilo trajanje osnovnog sklopa.¹¹ Čelik je upotrebljen za delove vretena koji se nalaze u vodi (jajce i mrtvica) čija je trajnost usled rotacije najugroženija. Vodenično kolo, u ovom slučaju, celo je napravljeno od metala spojenog postupkom varenja. Primenjen je i beton kao ispuna ležišta donjeg kamena, a može se sresti i kao zamena osnovne konstrukcije koja nosi u sebi vodenično kamenje i koja je nekada redovno izrađivana od jakih talpi.¹² Ostali delovi uređaja mileševske vodenice izrađeni su uglavnom od, drveta. Razlikuju se tri osnovna funkcionalna sklopa. Prvi se sastoji od elemenata koji dovode vodu i regulišu njen dotok do vodeničnog kola (jaz, sačinjen od koraba na drvenim

stubovima, grabulje, badnjevi sa kablinom i cipunom), (sl. 8). Drugi sklop čini sama osa rotacije s opslužujućim delovima, pokretnim i statičnim. Treći sklop su poluge za regulaciju finoće mlevenja i za zaustavljanje kola, odnosno jedne poluge podižu kamen gornjak, a druge pomeranjem prekidaju mlaz vode koji izbija iz cipuna. Povezani u jedan sistem, ovi elementi su u odnosu koji omogućava najmanji gubitak energije, a najveći učinak (sl. 9a, b, v i sl. 10).

Kao što je već rečeno, hronološki pouzdanih podataka o fazama gradnje, docnijim prepravkama i adaptacijama za sada nema. Sigurno je da vodenica 1889. godine ima dva vitla¹³, da bi kasnije bila prepravljena, kako navodi V. Šalipurović, kad je izdvojena mala soba za vodeničara na mestu jednog vitla. Ovaj podatak o prepravci ne podudara se u potpunosti sa činjenicama koje postoje na objektu. Vodenica danas ima dva kola i odvojenu sobu bez tragova ranijih pregradnji u mlinskom prostoru. Zbog ovakvih neslaganja podataka nećemo se previše osloniti na informacije iz literature. Određene promene unutrašnjosti građevine i njenog spoljnog arhitektonskog izgleda moguće je identifikovati uglavnom na osnovu fotografije, terenskih tehničkih analiza i uvida u materijale, konstruktivne elemente, tehniku rada, prostorno-arhitektonske karakteristike i analogije u tehnikama primenjenim na drugim objektima.¹⁴

U ovom trenutku se može sa sigurnošću reći da je objekt u nekoj svojoj starijoj fazi (moguće od samog nastanka) bio završen krovom s pokrivačem od šindre, a sa prednje, ulazne strane, omalterisan i okrečen, s istim lučnim vratima kao i danas.¹⁵ To potvrđuju tragovi veza na venčanicama krovne konstrukcije, koje imaju strme zaseke, konstruktivno logične jedino za prihvatanje rogova većeg nagiba (oko 50°). Istovremeno, ili nešto kasnije, objekt je obrađen tesanim kamenom na uglu, slično manastirskom konaku iz 1884, štali, spomenutoj 1907. kao han, zvonari iz 1913, i prijepoljskoj Sat-kuli.

Prvobitan gabarit vodenice, veličine 4,00 x 5,00 m, nije moguće utvrditi analizom postojećih elemenata. Može se samo pretpostaviti da je, ukoliko je bila takvih dimenzija, kasnije doživela temeljnu adaptaciju i izmene ili da je bila srušena, a zatim ponovo sagrađena na ovom mestu, pored mosta. Unutrašnji prostor u ranijem periodu najverovatnije nije imao izdvojenu sobu za vodeničara u prednjem ulaznom delu. Moguće je da se taj prostor vetrio ili osvetljavao pomoću prozora u krovu. Činjenica je da su ulaz i soba izdvojeni na način koji jasno ukazuje na kasniju pregradnju, nekvalitetnim zanatskim radom, priručnim materijalima u plafonu i zidovima. Istovremeno sa odvajanjem sobe probijen je i prozor na fasadnom zidu, pored ulaznih vrata. Streha iznad ulaznih vrata je u jednom trenutku bila produžena u nadstrešnicu manjeg nagiba (verovatno iz funkcionalnih razloga, za odlaganje vreća ili drugih stvari).

Na kraju svog aktivnog veka vodenica nije više imala stari most kraj sebe, menjana je krovna konstrukcija i umesto šindre pokrivena je pocinkovanim limom. Možda je do promena u krovu došlo usled požara, pošto se i sada mogu videti vatrom načeti i nadimljeni rogovi i daske u tavanu.

Obnova i rekonstrukcija

Rekonstrukcija bi obuhvatila oba objekta, i vodenicu i most, kao nedeljivu arhitektonsko-ambijentalnu celinu. Za obnovu vodenice imamo dovoljno informacija na osnovu kojih je moguće dobiti njen izgled iz prošlosti, pošto se do prvobitnog za sada ne može sa sigurnošću dopreti. Na osnovu snimljenog stanja i podataka dobijenih restitucijom sa fotografije, utvrđen je nagib krova od 53° i karakteristike pokrivača. Pokrivač je šindra koja se spaja na žljeb i pero, koso postavljena u odnosu na krovnu nagibnicu. Nagib krova i broj šavova određuju veličinu krovnih elemenata, a ona se podudara sa sačuvanim komadima šindre kojima je bila pokrivena manastirska štala. Izvršile bi se i manje korekcije na uređaju za mlevenje, uklonilo bi se metalno kolo i vratilo drveno, a beton u ležištu donjeg kamena zamenio posebno napravljenom smešom na bazi gline. Zamenili bi se svi dotrajali delovi u autentičnoj formi, izradili bi se novi drveni badnjevi zajedno sa drvenim jazom za dovođenje vode. Ovo što znamo dovoljno je da se objekt sačuva kao jedan zanimljiv arhitektonski i privredni tip (sl. 11 i 13).

Most pored vodenice bio je sagrađen od drveta na jednom konstruktivnom principu koji je mnogo stariji od same građevine. Savladavanje raspona i primanje opterećenja horizontalnim prepuštanjem slojeva drvenih greda jednih preko drugih poznato je u arhitekturi balkanskih gradova, kao i u drugim kulturama Istoka. Primena ovog konstruktivnog sistema i njegove varijacije, u zavisnosti od funkcije, raspona i mesta na kojem se most nalazi, zanimljiva su tema posebne tipološke studije. Konstrukcija mileševskog mosta je u nagibu, s obe strane uklještena na osloncima zidanim postamentima (verovatno kamenim). Drvena ograda sa kosnicama na svakom drugom stubiću malo je izbačena iz ravni vezača (20 do 30 st), a gazišna površina je najčešće bila izvedena od jačih greda-podnica.

Most se može uporediti s nekoliko sličnih primeraka iz regiona Polimlja. Most na Seljašnici (sl. 12a) po konstrukciji je skoro identičan mileševskom, nešto manjeg raspona, građen od "jelovih oblih balvana, spojenih kovanim klanfama i klinovima i oslonjen na kamene zidove s obe strane."¹⁶ Na sličnom principu, ali horizontalne konstrukcije, bio je napravljen most na reci Prači¹⁷, pokrivene gazišne površine. Na ovom mostu jasno se vide poprečna ukrućenja od nepravilno raspoređenih drvenih greda (sl. 12v). Konačno, u sličnom sistemu, ali mnogo složenije strukture, bio je podignut drveni most preko Lima (sl. 12b).¹⁸

Značaj rekonstruisanja ovakvih istorijskih, inženjerskih građevina, ne treba posebno isticati ukoliko se zna da se nalaze u zaštićenoj prostornoj celini i da su element šireg saobraćajnog sistema, čije neadekvatno planiranje, projektovanje i dinamika izvođenja danas sve češće neposredno ugrožavaju spomenike kulture.¹⁹

Fusnote

¹ R. Findrik, *Uvod u proučavanje starih vodenica*, Saopštenja XV (1983) 95 i dalje (u daljem tekstu: R. Findrik, Uvod).

² V. Šalipurović, Prilozi za istoriju građevinarstva u srednjem Polimlju u XIX veku, Beograd, 1979, 237 (u daljem tekstu: V Šalipurović, Prilozi).

³ R. Findrik, *Uvod*, 113, pod 6. Mlinovi u društvenom životu sela...

⁴ Detaljna snimanja objekta i utvrđivanje stanja obavljani su tokom 1982/3. godine, u toku arheoloških i arhitektonskih istraživanja manastirskog kompleksa Mileševa.

⁵ Po kalendaru Golub 3 (1887) 41—42, V. Šalipurović, *Prilozi*, 237.

⁶ Isto, 141.

⁷ Fotografija objavljena uz tekst M. Krnovića u Glasu Polimlja 275 (1984).

⁸ Podaci se delimično slažu; Šalipurović navodi da je vodenica pokrivena smrčevom daskom na 6 šavova, preko četvorovodnog krova, dok u unutrašnjem prostoru nema ni tavanice ni patosa. V. Šalipurović, *Prilozi*, 237.

⁹ R. Findrank, *Uvod*, 96 i dalje.

¹⁰ Isto.

¹¹ Do ovog mišljenja se došlo na osnovu kazivanja vodeničara Prišunjaka Milojice iz Pravoševa.

¹² U vodenici manastira Banje kod Priboja prepravke su vršene betonom koji nije izmenio tehnološku koncepciju, čak na izvestan način podražava oblik prvobitne konstrukcije.

¹³ Golub — list za srpsku mladež 3 (1889) 42, "još ima jedna vodenica oa 2 vitla i jedna dvokatna po planu dosta prostrana kuća koja još nije dovršena" ... navedeno iz opisa u Bosanskoj Vili od Đorđa Popovića, učitelja.

¹⁴ Misli se na tehnike zidanja primenjene na objektima konaka, štale i zvonare u manastiru Mileševi.

¹⁵ Pogledati fotografiju M. Krpovića (sl. 2).

¹⁶ V. Šalipurović, *Prilozi*, 303, sl. 200, navodi da ga je projektovao i izveo austrougarski poručnik Mikl. Podatke o tipu gazišne konstrukcije daje na str. 305, kad govori o Begovom mostu preko Mileševke koji je bio širine oko 2, 50 m, sa patosom od debljih podnica, postavljenim preko horizontalnih greda mostnica,

¹⁷ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjevekovne bosanske države*, Sarajevo 1978, 270.

¹⁸ Na osnovu fotografije iz adbuma "austrijskog vojnika Hansa", Voje Purića, danas je u Zavičajnoj zbirci Prijepolja.

¹⁹ Porekdo ilustracija: sl. 1 iz dokumentacije Zavoda, sl. 5 i 6 Miladin Lukić i Slavica Gašanović, sl. 9, 10, 11, 12, 13 M. Lukić, sl. 7. S. Gašanović, sl. 2 iz zbirke M. Krpovića iz Prijepolja, sl. 8 snimio R. Findrik, sl. 3 i 4 snimio M. Lukić.